

СМІЛИК А. С.,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.12:[340.132.1:316.64]

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Встановлено основні смисли повсякденного розуміння свободи, такі як незалежності як вибору та як самостійності. Обґрунтовано положення про те, що свобода не є результатом, а процесом звільнення, самовизначення та пізнання. Доведено, що прагнення людини до всеосяжної свободи так чи інакше приведе її до розуміння власної обмеженості правовими, соціальними та політичними факторами.

Ключові слова: свобода, відповідальність, право, сваволя.

Установлены основные смыслы повседневного понимания свободы, такие как независимости как выбора и как самостоятельности. Обосновано положение о том, что свобода не является результатом, а процессом освобождения, самоопределения и познания. Доказано, что стремление человека к всеобъемлющей свободе так или иначе приведет его к пониманию собственной ограниченности правовыми, социальными и политическими факторами.

Ключевые слова: свобода, ответственность, право, произвол.

The basic meanings of everyday understanding of freedom as independence, choice and autonomy as. The authors prove that freedom is not a result but a process of liberation, self-determination and knowledge. It is proved that human desire to comprehensive freedom, one way or another it will lead to understanding of limits of legal, social and political factors.

Key words: freedom, responsibility, rights, arbitrariness of external freedom.

Вступ. Частота вживання категорій «свобода» та «відповідальність» створює ілюзію того, що їх зміст безпосередньо очевидний для будь-якої людини. Окрім цього, систематичне їх повторення в засобах масової інформації, а також на рівні повсякденного, побутового слововжитку призводить до їх формалізації і в професійному середовищі, де ці поняття мали б використовуватись із вагомим семантично-смісловим навантаженням. Між тим поняття «свобода» та «відповідальність» історично проходили зворотну еволюцію: від буденного слова до спеціального терміна.

У нашому дослідженні використовувалися такі наукові методи: аналіз, порівняння, синтез, індукція, дедукція, аналогія тощо.

Предметом статті є філософсько-правовий аналіз свободи та відповідальності.

Об'єктом вивчення виступає пласт джерел та розвідок, де висвітлюється задекларована проблема.

Серед дослідників, котрі займалися вивченням задекларованої проблеми, можна виділити: С. Алексеева [1], Г. Гегель [3], Т. Гоббс [4], В. Гришук [5], Ж. Марітен [7], Ж. Сартр [9], Ф. Фукуяма [10]. Однак у їхніх працях ми не знаходимо повного висвітлення проблеми, тому виникає потреба у більш ґрунтовному її вивченні.

Постановка проблеми. Завданням нашого дослідження є генезис, логіка зародження нового філософсько-правового дискурсу, що пов'язується з поняттями «свобода» та «відповідальність». Необхідно відтворити та зупинитися на найбільш вживаних контекстах, в яких вони використовуються; також окреслення логіки та евристичної цінності понять «свободи» та «відповідальності» в рамках тієї парадигми, в якій вони виникли та розглядаються тепер.

Результати дослідження. На рівні сучасного буденного світогляду прослідковуються їх смисли. По-перше, думка про те, що ніякої свободи не існує. Вона дуже часто ґрунтується не на раціональних доведеннях та справжніх переконаннях, а на екстравагантній формі самоствердження тих, хто про це веде мову. Інша найбільш поширена традиція – дотримуватися переконання, що свобода існує, але вона обмежена. (Для перших – це протиріччя. Мається на увазі, що якщо свобода є, то вона повинна бути абсолютною. А абсолютної свободи немає, оскільки всі люди від чогось залежать і, значить, невірні). Саме прихильники «обмеженої свободи» і є виразниками наступних повсякденних смислів: а) свобода як незалежність; б) свобода як вибір; в) свобода як самостійність, можливість робити те, що хочеш.

«Свобода як незалежність». Особливість першого сенсу в тому, що свобода визначена через негативне поняття незалежності. Свобода і незалежність – для повсякденної свідомості це абсолютні синоніми. У зв'язку з цим логічно коректно говорити: «свобода від чогось». Отож, за поняттям свободи як запереченням (незалежністю) немає ніякої реальності.

«Свобода як вибір» розглядається як наявність декількох можливостей без детермінуючого впливу однієї з них. «Мати вибір» значить мати підставу вчинити тим або іншим чином. У цьому випадку поняття свободи нічим не відрізняється від поняття можливості. Але можливість ще не є дійсністю, отже, і про свободу тоді йдеться як про те, що ще не дійсне.

«Свобода як можливість чинити так, як хочеться». У філософії права традиційно такий сенс ототожнювали з поняттям свавілля і справедливо відокремлювали від поняття свободи. Крім того, такий сенс коректно прочитати, як відсутність визначених підстав для діяльності, окрім бажання. Саме бажання часто може виходити з тілесної природи (тоді це – підпорядкування природній необхідності). Проте воно може ґрунтуватись і на природі мислення як власна суб'єктивна мета діяльності («Я хочу жити вічно»).

Ці та інші аргументи проти застосування у філософії права буденного змісту поняття свободи, незалежно від того, погоджуємося ми з ними чи ні, не можуть бути просто відкинуті. У зв'язку з цим головним завданням є окреслення логіки та евристичної цінності поняття «свободи» та «відповідальності» в рамках тієї парадигми, в якій вони виникли та розглядаються тепер.

В античній Греції на повсякденному рівні поняття «свобода» не вживалося в позитивному сенсі. Традиційно дослідники вказують на поняття «автономії», як найбільш близьке до поняття «свобода». При цьому, зазвичай, відзначають його віддалену відповідність і негативний зміст, близький до поняття незалежності. Але вжите у цьому сенсі поняття використовувалося виключно стосовно духу. Позитивне навантаження терміну «свобода» з'являється в Стародавній Греції між 5 і 4 ст. до н. е. від Парменіда до Платона. Передумовою стало вчення Парменіда, в якому особливе місце належить проблемі розрізнення чуттєвого і раціонального пізнання.

З цього моменту виникає ґрунт для нового осмислення поняття свободи. Свобода для Платона – це самовизначення в пізнанні того, «що насправді являє собою суще», або навпаки, пізнання – перша можливість самовизначення. Самовизначення – перший позитивний предикат для поняття свободи. Антична людина не могла самовизначити природу, адже космос існував вже до неї, не могла визначити суспільство – це залежить від людей у цьому суспільстві. (Суспільство не самовизначає, а фіксує визначення. Право фіксує те, що вже є у суспільній свідомості). Але людина здатна сама визначити, що є істинним, причому не відносно, а абсолютним чином. Перша реальність свободи – мислення, здатне до пізнання та творчості. Звідси, свобода – не результат, а процес звільнення, процес самовизначення дуже важкий і такий, що вимагає витримки, праці (Сократ першим поплатився за це відкриття). Відтак поняття свободи як діяльності самовизначення (спочатку тільки в пізнанні) з'являється одночасно з основною проблемою пізнання.

Отож позитивне поняття свободи з необхідністю виникає як реакція на перепону, бар'єр, що виникає у пізнанні, як прагнення подолати його, і віра в те, що це можна зробити.

Повертаючись до платонівського міфу про печеру, слід констатувати, що свобода, як реальна діяльність самовизначення, не тільки відбувається в мисленні, вона виступає самим мисленням. Тут мова вже йде і про онтологічний статус свободи, хоча ще досить абстрактно визначений.

Отож, ми знайшли форму, в якій виступило поняття свободи, але конкретизуємо його зміст. Що саме означає вільне мислення? Воно означає внутрішню відмінність, природу, сутність, закон самовизначення, завдяки якому тільки й існує самовизначення. Ще Арістотель його називав «необхідною внутрішньою природою» (форма), яка і робить річ тим, чим вона є в реальності. Зміст самовизначення є необхідною природою, необхідною причиною. Необхідність, що дорівнює причинності, виступає матерією (змістом) свободи. Звідси, свобода – це реальна діяльність самовизначення своєї власної природи або необхідності.

У подальшому розгортанні, після Арістотеля, поняття свободи поступово, але дуже довго (до 17 століття) переноситься з мислення на відношення мислення до матеріальної природи. Форми предметів (сутності) самі є необхідною природою, тобто збігаються зі змістом свободи. Єдино, що цьому заважало раніше – це Бог, який сам влаштував природу кращим чином. Поштовх для зняття цієї перешкоди дали в новий час Декарт і Бекон, які вважали цілком достатнім залишити Богові право створити світ.

Наступним шаблоном філософсько-правового розуміння свободи є німецька класика. Представники останньої вважали, що свободу можна розглядати, як процес зняття зовнішньої необхідності, перетворення або включення її в необхідність власної природи і тим самим створення своєї природи (потреби). Таким чином, свобода постає не тільки як усвідомлена необхідність, але як і те, що створює та формує саму себе, тобто «знята необхідність» (Г. Гегель). Німецький мислитель стверджує: «Свобода полягає в тому, щоб хотіти щось визначене, але в цій визначеності залишатися собою і знову повертатися в загальне» [3, с. 75]. Свобода – не вибір, хоча без вибору немає свободи. Це необхідне, але не достатнє визначення (відповідає поняттю умови). Вибір – це випадкове самовизначення, формальна свобода чи свавілля.

Як підкреслює Ф. Фукуяма, «ступінь свободи дій, яку організація надає підлеглому відділенню чи індивідові, – це одне з найважливіших рішень, яке можна прийняти у сфері інституційної структури. Найбільш успішні дієві організації – це ті, якими керують дуже обдаровані індивіди, котрі отримали широку свободу дій і схильні до відносно невеликого формального інституційного контролю. Правильне рішення не можна формалізувати, тому що воно залежить від урахування складних контекстуальних чинників на підставі досвіду, укладеного в узагальнених моделях людської поведінки» [9, с. 127]. Відтак прагнення до всеосяжної свободи будь-яку людину так чи інакше приведе до переосмислення її розуміння власної обмеженості правовими, соціальними та політичними факторами, які визначатимуть розвиток її устремління.

Далі, як пише дослідник С. Алексєєв, «...вихідний пункт у розумінні свободи має набути загальноновизнаного характеру. Свобода завжди виступає можливістю не зв'язаного нічим вибору, рішення, незалежного ні від кого, ні від якої зовнішньої сили, зокрема й державно-політичної» [1, с. 102].

Як стверджує один із неотомістів, «...суспільний благоустрій і загальний правовий порядок є сутнісними складниками загального блага політичного суспільства; але в цього загального блага є й набагато важливіший і конкретніший людський сенс, оскільки воно за своєю природою є благим людським життям для багатьох людей, є спільним і для цілого, і для частин, для людей, до яких загальне благо повертається і які повинні отримувати від нього користь. Загальне благо – це не тільки сукупність суспільних вигод і послуг, передбачуваних організацією колективного життя, це міцне фінансове становище, потужні збройні сили; звід справедливих законів, добрих звичаїв і мудрих установ, котрі забезпечують структуру політичного суспільства; успадкування його пам'яті про великі історичні події, його символи і славу, його життєві

традиції і скарби культури. Загальне благо, із соціологічного погляду, містить також єдність громадянської совісті, політичних чеснот і почуття закону і свободи, діяльності будь-якого виду, матеріального процвітання і духовного багатства, успадкованої мудрості, діючої несвідомо, моральної стійкості, справедливості, дружби, щастя, чесноти і героїзму в особистому житті кожного із членів політичного суспільства. Все назване творить благо людського життя для безлічі людей тією мірою, якою передається і повертається до кожного члена суспільства, допомагаючи йому вдосконалювати його життя й особистісну свободу» [7, с. 20–21].

Свобода неможлива без двох складових – свободи волі та свободи самої дії. Обидві ці умови необхідні для набуття індивідом статусу вільної особистості. Тільки в умовах справжньої свободи людське життя набуває змісту. Свобода – фундамент особистості і її існування. Життя, діяльність особистості можливі лише тоді, коли вона вільна. Стан, ступінь розвитку свободи зумовлюють формування і задоволення потреб людини, можливості її самовираження і самоствердження в суспільстві, всебічного і гармонійного розвитку особистості.

При цьому розуміння свободи, як свободи від суспільства, принципово відмінне від розуміння свободи в суспільстві, свободи, що має реальні підстави в соціально-економічних і політичних умовах життя особистості, в розумних соціальних установах, що втілюють ідею свободи. Свобода суспільства, ступінь демократичності його соціальних інститутів і активна участь особистості у функціонуванні цих інститутів – такі основні умови свободи особистості, включаючи правову свободу. Це особливо важливо підкреслити у зв'язку з думками, які зустрічаються у буденній свідомості про те, що всяка соціальна норма обмежує свободу особистості, а всяке обмеження свободи діяльності зменшує можливість керування собою та власними вчинками. Проте норми, які правильно відображають природні і суспільні закономірності існування людини, тенденції розвитку життя суспільства, виконують функцію впорядкування спілкування людей, їх взаємовідносин та зв'язків із середовищем і світом. Такі норми, як усякі розумні соціальні установи, сприяють ефективному функціонуванню суспільства та забезпечують свободу особистості.

Правова свобода (свобода в правовому аспекті її існування) також певним чином обумовлена суспільно-економічним змістом волі, а її визначальною особливістю є опосередкування її державою і правом. Таким чином, свобода особистості, що включає особисту свободу, заснована на свободі суспільства і є індивідуальним буттям свободи. Свобода особистості – це, перш за все, усвідомлена необхідність. І в цьому відношенні ціннісне значення права для особистості полягає у створенні і здійсненні права в межах соціальної необхідності. В праві виражається, закріплюється державно-суспільна воля, зміст якої визначається культурою, звичаєм, мораллю, матеріальними умовами життя суспільства тощо. В цьому сенсі право відображає закономірне, воно дає людині знання про явища суспільного життя.

Відтак свобода особистості завжди відносна. В цілому ж про свободу особистості можна говорити лише тоді, коли саме суспільство є вільним. Буде неправильним говорити про повну свободу особистості, бо вона пов'язана з соціальними умовами. І якщо обставини діяльності особистості обумовлені об'єктивними чинниками, то вибір цілей і засобів її діяльності відноситься вже до сфери суб'єктивного.

Однак, на наш погляд, також була б неправильно абсолютизація ролі особистості в досягненні своєї свободи. Зрозуміло, що свобода особистості невіддільна від свободи суспільства. Якщо взяти до уваги той факт, що цілі людини поряд з її волею обумовлені також і обставинами її суспільного життя, то від їх повного обліку залежить і ступінь її свободи. Правильна оцінка людиною середовища, в якому вона проживає, відкриває для неї більший простір для висування цілей і знаходження необхідних засобів, що надаються суспільством у її розпорядження. У цьому контексті значнішими, більшими і реальнішими тоді стають перспективи індивідуального творення нового, а отже, й особистої свободи.

У зв'язку з цим хотілося б детальніше зупинитися на категорії «відповідальність» та її зв'язку із категорією «свобода».

Поряд зі свободою стародавні греки запропонували своє розуміння відповідальності. Платон, наприклад, допускає відповідальність тварин. Якщо тварина зайшла на

чуже поле і там накоїла лиха, то вона гідна покарання. «Відповідальність людини, – як підкреслює В.К. Гришук, – трактується у працях Платона як така, що має подвійний характер у розумінні моральної відповідальності перед законом, котра трансформується у відповідальність за його порушення» [5, с. 12]. Відтак йдеться про позитивний та негативний аспекти відповідальності. Арістотель вважає людину відповідальною тільки за її власні дії, але не за стихійні сили. У праці «Політика» держава виступає як об'єднання «вільних громадян, що є відносним цілим, повноцінне функціонування якого пов'язане персонально з кожним із громадян» [2, с. 66–68]. Стародавні римляни створюють зразкове право і починають вирішувати проблеми відповідальності переважно юридичним шляхом. Цей напрямок думки від римлян успадкували католики та протестанти. Адресат відповідальності – Бог, носій відповідальності – людина. Бог завжди правий, винною виявляється людина, обвинувачений. Наскільки людина винна, вирішується судом (святим або світським).

Християнське вчення про духовно-вільну особистість зіграло істотну роль у становленні концепції прав особи і у формуванні принципу свободи совісті. Боротьба за свободу совісті в період Реформації визначила розвиток індивідуальної правосвідомості. Якщо організація церковних громад вільна, то тим самим встановлюється можливість допущення свободи зібрань, свободи слова і друку, свобода виховання.

У Новий час складається класична концепція відповідальності. Суб'єкт дії, вчинку несе відповідальність перед товариством за його наслідки. Суб'єкт дії повинен бути в змозі передбачити наслідки своїх вчинків, а це можливо лише при його повній самостійності.

«Першість використання поняття відповідальності» у науці належить Томасові Гоббсові. Розглядаючи «відповідальність», як абстрактну категорію, він тлумачить її як відповідальність громадян за дії держави» [4, с. 25].

Некласична концепція відповідальності розглядає людину в світі, наповненому випадковостями, ризиком, невизначеностями, мірадами взаємозв'язків, участю у спільних справах. Складається надпроблематична ситуація. У ризикованому світі відмова від відповідальності була би рівнозначна самогубству, тому вимога відповідальності і засудження безвідповідальності звучать як ніколи раніше голосно. Водночас дуже важко виділити відповідальність окремої людини (хто винен? Всі винні – ніхто не винен). Виникає проблемна ситуація. Люди не можуть пройти повз неї, вони змушені постійно нею займатися. Тут знову відчувається гостра потреба в ефективній філософії. За словником В.І. Даля, відповідальність є «обов'язок відповідати за щось, повинність ручатися за щось, зобов'язаність звітувати про щось» [6, с. 1292–1293].

С.І. Ожегов у своєму словнику російської мови пропонує таке розуміння відповідальності: «1) той, який несе відповідальність; 2) наділений правами і обов'язками в здійсненні діяльності, в керівництві справами» [8, с. 481].

Некласична концепція відповідальності ставить питання так: зумійте виділити відповідальність всякого окремої людини і підрахуйте її. За результатами підрахунку стане ясно, чи слід і в якій мірі винагороджувати або карати людину. Методику вимірювання добра ми знаємо. Що ж стосується природи відповідальності, то вона встановлюється в процесі філософської інтерпретації, іншого шляху немає. При цьому завжди керуються певними стандартами, але філософські налаштовані люди ніколи не задовольняються ними, а піддають їх ґрунтовній критиці. Так народжується сенс добра, який нікому не дається раз і назавжди. З цього приводу Ж.П. Сартр зазначав, «існувати – це брати на себе своє буття і завжди бути відповідальним за нього» [9, с. 381].

Оскільки значення терміну «відповідальність» в суспільних науках є багатограним, то для окреслення категорії «юридична відповідальність» логічно необхідним є попереднє розкриття змісту категорії «соціальна відповідальність». Сама ж соціальна відповідальність в основному розглядається крізь призму соціальної ролі особистості і її соціальних обов'язків. Враховуючи, що юридична відповідальність – вид соціальної відповідальності і володіє тими ж основними властивостями, попереднє звернення до загальної проблеми самої від-

повідальності є органічно необхідним. Іншими словами, соціальна відповідальність виступає методологічною базою, на якій повинна розроблятися концепція позитивної юридичної відповідальності.

Вважаємо, що фундаментом у визначенні соціальної відповідальності має стати вирішення питання про співвідношення свободи та відповідальності. На наш погляд, за допомогою пошуку об'єктивних основ вчинків індивіда можна знайти певний «еталон», з допомогою якого можливо визначити правильність вчинку, а також встановити, як повинен вести себе суб'єкт у подібних умовах, тобто необхідне забезпечення гармонійного співвідношення прав і обов'язків.

Завдання сучасного світу – з особливою гостротою ставити питання про місце і роль людини в подіях, що відбуваються, про її відповідальність за долю людства, про зростання ролі суб'єктивного фактора в історії.

Слід особливо відзначити, що категорія відповідальності передбачає не тільки відповідальне ставлення до своїх обов'язків, але й до прав. У зміст відповідальної діяльності входить не тільки виконання покладених обов'язків, але й активне здійснення суб'єктом наданих йому законодавством можливостей і прав. Звідси зрозуміло, чому класифікація відповідальності здійснюється головним чином, виходячи з видів рольових обов'язків і тих суспільних відносин, де ці ролі виникають, тобто на основі об'єкта відповідальності.

Історія людства являє собою прогресивний рух до збільшення свободи та відповідальності все більшого числа людей. З правової ж точки зору цей процес означає, що все більше число людей (представників нових верств і класів суспільства) визнаються формально рівними суб'єктами права. Історичний розвиток свободи, відповідальності та права у людських стосунках являє собою прогрес рівності людей в якості формально (юридично) вільних особистостей.

Отож свободу особистості не можна розглядати у відриві від її відповідальності за свої вчинки. Крім того, вона здійснюється в рамках висунутих суспільством відповідних вимог. Дані вимоги складають кістяк відповідальності, яка приймається людиною, як її прямий обов'язок, право чинити в обставинах, що склалися відповідним чином, і брати на себе всю повноту провини у разі порушення даного зразка поведінки.

Відповідальність, як внутрішня установка особистості, не виникає відразу, а формується протягом тривалого періоду її життя. Вона виступає результатом всієї морально-практичної діяльності особистості. Тому відповідальність – така ж об'єктивна необхідність, як і свобода.

У зв'язку з цим, на наш погляд, сучасне уявлення про соціальну відповідальність повинне ґрунтуватися на критичному осмисленні наукової спадщини минулого. Так, із цього приводу історично склалися два протилежних напрямки. Перший підхід виходить із положення про повну детермінованість людських вчинків божественною силою. Що стосується другої позиції, то вона, навпаки, заперечує всяку обумовленість людської поведінки, виходячи з концепції абсолютної свободи людської волі. Т. Гоббс вважає, що природне право, що зазвичай зветься письменниками як *jus naturale*, є свободою всякої людини використовувати власні сили на свій розсуд для збереження своєї власної природи, тобто власного життя, відповідно, свобода робити все те, що на її думку є найбільш потрібним для цього» [4, с. 27].

Висновки. Зважаючи на вищесказане, однозначно можна стверджувати, що для сучасної людини говорити про підвищення відповідальності можна при умові розширення меж вільної діяльності її носія. Відповідальність проявляє себе в умовах свободи особистості на основі пізної і усвідомленої ним суспільної необхідності.

Таким чином, аналіз співвідношення свободи і відповідальності дає підставу стверджувати, що вони не повинні протиставлятися один одному, оскільки одна з них об'єктивно передбачає іншу. Зв'язок свободи і відповідальності нерозривний, бо свобода і відповідальність нероздільні, як дві сторони соціально-історичної необхідності, вони знаходяться в діалектичній єдності.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Философия права / С.С. Алексеев. – М.: НОРМА, 1998. – 336 с.
2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогрек. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2003. – 239 с.
3. Гегель Г.Ф.В. Философия права / Г.Ф.В. Гегель. Москва: Мысль, 1990. – 524 с.
4. Гоббс Т. // Т. Гоббс. – Соч.: в 2-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1989. – 621 с.
5. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. – 2-ге вид. переробл. і доповн / В.К. Гришук. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 768 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – М.: Мысль, 1985. – Ч. 2. – С. 1292–1293.
7. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 195 с.
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Изд-во «Язь», 1992. – 881 с.
9. Сартр Ж.-П. Стена. Избранные произведения / Ж.-П Сартр. – Москва: Издательство политической литературы, 1992.
10. Фукуяма Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2006. – 220 с.

